

BELARUS-TATAR TÜRKLERİNİN KÜLTÜRÜ İLE İLGİLİ BİR KAYNAK OLARAK ARAP HARFLİ SLAV DİLLİ ELYAZMALARI

Z. KANAPATSKAYA*

Çev. Emine ATMACA** - Reshide ADZHUMEROVA***

Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18: 247-257

Tatar Türklerinin Belarus'ta bulunmalarıyla ilgili ilk bilgiler, XIV. yy. başlarından öncedir. 1324 tarihli fransiskan yıllıkta, "Litvanya'ya Hz. İsa'nın öğretisini yaymak amacıyla giden rahipler hiç beklemedikleri halde, bir hanın ülkesinden gelmiş ve dualarını kendi Asyatik dillerinde okuyan insanlara rastlamışlardır" yazmaktadır. İngiliz kralının büyükelçisi *Gilbert de Lano*, 1414 yılının şubat ayında Vilnius'tan Prusya'ya Trakay üzerinden geçerken günlüğünde şunları yazmıştır: "Birçok köyde yoğun olarak Tatar Türkleri yaşıyordu, Tatar Türkçesini konuşuyorlardı. Trakay'da ayrıca çok sayıda Alman, Litvan, Rus ve en çok da Yahudi yaşamaktaydı". Burada, büyükelçi Yahudi derken kuvvetle muhtemel Yahudi inancının takipçileri Hazarların bakiyesi olan Karayım Türklerini kastetmiştir [1, 181-182].

Litvanya'nın büyük dukleri *Gediminas*, *Keystut* ve *Algirdas* Tatar Türklerini askerlik hizmeti için Litvanya'ya davet etmişlerdir. 1319 yılında Töton Şövalyeleri ile olan savaşta Tatar Türkleri, Gediminas ordusunun ön safhalarında yer almıştır. Altınordu Hanı Canibek'in süvarileri 1350 ve 1352 yıllarında Algirdas'la sefere çıkmışlardır. İşte bu seferden sonra Tatar Türklerinin bir kısmı Litvanya'da kalmıştır. Bugün Litvanya'da yaşayan bazı Tatar Türkleri de bu Tatar Türklerinin torunlarıdır.

Tatar Türkleri, Litvanya'ya Büyük Knez Vytautas'ın tahtta bulunma döneminde yani; XIV. yy. yerleşmeye başlamıştır. Vytautas'ın hükümdarlığı döneminde Altınordu Devleti ve Giray soyundan gelen Kırım hanlarıyla yakın ilişkiler kurulmuştur. 1569 yılındaki Lublin Birliği ve Litvan-Leh Devleti'nin kurulmasından sonra da Kırım Hanlığıyla olan ilişkiler devam etmiştir.

Litvanya Büyük Düklüğü'ne XIV. yy. sonu XV. yy. başlarında Kıpçak ve Kırım'dan gelen Tatar Türkleri, Çağatay Türkçesini konuşuyorlardı¹. Bu Türkçe, Altın Orda Devleti'nin resmî yazı diliydi. Belarus-Tatar Türklerinin hamâillerindeki birçok metin, Çağatay Türkçesiyle yazılmıştır. Bu metinler, Belarus-Tatar Türkleri tarihinin en eski dönemine aittir. Altın Ordu Devleti'nde alt tabakada yer alan bazı Türk boyları kendi Türkçelerini konuşuyorlardı. Üst kademenin resmî yazı dili ise

* Doç. Dr., Maksim Tank Belarus Devlet Pedagoji Üniversitesi, Tarih Fakültesi (<http://fhist.bspu.by/teachers/55>; <http://elib.bsu.by/handle/123456789/10682> (erişim: 14.12.2015)).

*** Yrd. Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Bölümü, Kastamonu /TÜRKİYE reshidekim@gmail.com.

** Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Antalya/TÜRKİYE eatmaca@akdeniz.edu.tr; eatmaca07@hotmail.com.

1 Türk dilinin Kıpçak-Kuman grubuna ait Doğu diyalektlerinden biridir (Z. Kanapatskaya).

Çağatay Türkçesiydi. Leh tarihçisi S. Kriçinski'nin eserinde belirttiği gibi, bu dilin izleri Belarus-Tatar Türklerinin en eski yazılı abidelerinde, soyadlarında, armalarında ve bazı yemek adlarında korunmuştur [2, 269].

Litvan-Tatar Türkleri, kendi ana dillerini çok erken dönemlerde kaybetmişlerdir. Bu konudaki en eski bilgileri, XVI-XVII. yy. ait kaynaklarda bulabiliyoruz. Örneğin, kimliği belli olmayan bir Litvan-Tatar Türkünün Osmanlı Sultanı Kanunî Süleyman'a yazdığı mektupta ki, bu mektup sonradan tarihî edebiyatta "Risale-i Tatar-i-Lech" (Lehistan Tatarları Risalesi) adını almıştır. Yazar mektubunda, Belarus-Tatar Türklerinin çocuklarına Arapça ve Osmanlı Türkçesini öğretmeleri gerektiğini ifade etmektedir: "Seyahatimiz esnasında büyük padişahın hâkim olduğu bölgelerde bile Müslümanlara rastladık. Eğer bizim çocuklarımız ya Arapça ya da Türkçe konuşmayı bilmezlerse başka dilleri konuşacaklar. Ülkemizdeki herkes burada yaygın olan iki dili kullanmaktadır" [3, 260]. Risalenin bir başka yerinde de "kentin farklı bölgelerinde yaşayan Tatar Türkleri ne yazık ki kendi ana dilini kaybetmiş ve yerli dili kullanıyorlar, ancak... hâlâ onlar dinlerini korumaktadırlar... Bugün oradaki Müslümanların çoğu Türkçe konuşmaktadır. Bunlar yakın zamanda bu topraklara yerleşen Tatar Türkleridir" [3, 251-252]. Belarus-Tatar Türklerinin kullandığı dil Osmanlı Türkçesi derken, risale yazarının genel Türkçeyi kastettiğini anlamak hiç de zor değildir. 1581 yılında David Hitraesu'ya gönderilen mektubun anonim yazarı, Belarus-Tatar Türklerinin yerli dilleri kullandıklarını iddia etmiştir [4, 122-123]. XVII. yy. başında bazı Tatar yerleşim yerlerinde Türkçe konuşulduğu hiç şüphesizdir. Çünkü N. Çijevskiy kendi "Al-Koran Tatarski"² kitabında, Belarus-Tatar Türklerinin özel ve özgün bir dili olduğunun altını çizmektedir [5, 181]. XVII. yy. devamında Belarus-Tatar Türkleri, Türkçeden tamamen vazgeçmişler, sadece içlerinden birkaçı onu konuşmaktaydı. Bunu XVIII. yy. Türk tarihçisi İbrahim Paşa da doğrulamıştır [6, 52]. Artık Tatar Türkçesini anlamayanlar için, XVIII. yy. ilk yarısındaki Kitab'da³ şöyle bir ifade geçmekteydi: "Tatar Türkçesini bilmeyenler, Rusça niyet etsin (yani; ibadet öncesi niyeti Rusça söylesin)" [7].

Arap harfleriyle Belarusça metinlerin yazılma nedeni, *dil asimilasyonudur* [8, 14; 9, 6]. İlk Belarusça tercüme XVI. yy. ortalarında, Lehçe tercüme ise XVII-XX. yy. ortaya çıkmıştır [7]. Slav dilli kitapların ortaya çıkması aynı zamanda Reform dönemine denk gelmiştir. Bu zamanlarda Litvanya Büyük Düklüğü'nde yaşayan halklar kendi tarihleri, kültürleri ve dinleriyle daha çok ilgilenmeye ve araştırmaya başlamışlardır. Kur'an-ı Kerim'in Belarusçaya ait ilk çevirisi tam da bu döneme aittir [10, 206-217; 11, 1-2].

2 1616 yılında Tatar Türkçesi ile yazılmış bir risale (Z. Kanapatskaya).

3 Belarus-Tatar ve Litvan-Tatar Türklerine ait elyazmalarına "Kitab" denilmektedir. Tatar Türkleri, *Kitab* veya *Hamâil* adını verdikleri bu dua kitapları sayesinde Arap harfleriyle yazı geleneğini koruduklarından Arap harfli yazma eserler günümüze kadar gelebilmiştir (Zajaczkowski, 1971: 36). *Kitab* türünün içerisinde Müslümanların dinî vazifeleri, bazı yerlerde İncil efsaneleri, Kur'an-ı Kerim'den alınmış bazı sûreler, hadis-i şerifler, imanla ilgili temel bilgiler, peygamber kıssaları, menkıbeler, ahlâki ve öğretici hikâyeler ve Hz. Ali (r.a.) efsaneleri vb. vardır (bu bilgi, <http://efrasyap.org/Icerik/IcerikDetay.aspx?IcerikID=733> sitesinden 21.12.2015 tarihinde 14:39'da alınmıştır) (çevirenlerin notu).

↓ **Kur'an-ı Kerim** - 1853 (özel koleksiyon)
Müstensih - Mustafa Miskeviç
Перапісчык Мустафа Міскевіч
(Uzda-Minsk bölgesi).

Belarus-Tatar Türklerinin edebî eserleri, XVII-XIX. yy. arasında yazılmış olan farklı içerikli elyazmalar halinde bize ulaşmıştır⁴ [12, 39; 13, 120-121; 14, 21-23]. .

Kitaplar, eski Belarusçanın öğrenilmesinde paha biçilmez bir öneme sahiptir. Kitapların içeriğini, Kur'an-ı Kerim'den parçalar, peygamberlerin hayatı ve öncelikle Hz. Muhammed'in hayatı hakkında kıssalar ve hadisler oluşturmaktadır. Kısa hadislerin yanı sıra, uzunca mesela; "Mirac" (Arapça "merdiven, basamaklar") efsanesi yer almaktadır. Burada, Hz. Muhammed'in geceleyin "Burak" adlı bir binek üzerinde göğe yükselmesini, Cennet ve Cehennemi ziyaret etmesinden söz edilmektedir. Bu efsane, XVIII-XIX. yy. ait 5 Kitab'da ve bilim adamı İ. Kanapatskiy'in özel koleksiyonundaki Kitab Hoseneviç'te (1832) vardır [9, 81-90]. Oryantalist G. N. Meredith-Owens ve Belaruslu aydın A. Nadson bu efsanenin bir nüshasını, Londra'daki British kütüphanesinin yazma eserler koleksiyonundaki 1831 yılına ait bir Kitab'da bulmuşlardır. Bu efsanenin bir nüshası, Belarus Milli Kütüphanesi yazma eserler koleksiyonundaki Kitab'da da vardır (11Pк15). Kitab'da, Kur'an-ı Kerim'de anlatılan kıssalar da vardır. Mesela; Hz. Meryem'in ölümü hakkında, Hz. İsa'nın hayatı hakkında vb.

Kitab - 1832 (özel koleksiyon)

[Filigran: Klepikav S. A. Kitap I, № 68 - 1814, 1829, [1830]; yine müstensih notuna bakınız - ss. 156-157]; Smilaviçi - Minsk bölgesi)

Ölçüler: 4° (34 x 22) 158 s.

Dil: Arap harfleriyle Arapça, Belarusça ve Lehçe yazılmıştır. El yazısı. Müstensih *Abragim Hasyaneviç*'tir.

Kitabın 1-8 sayfalarında, peygamberler, halifeler ve imamların soy ağacı tablosu vardır. 156. sayfasında Arapça, Lehçe ve Rusça: "Abragim Hasyaneviç bu kitabı, 20 Ocak 1832 yılında yazmıştır, kendi eliyle Tatar Türkçesi, Latince, Lehçe ve Rusça yazmıştır. Abragim Hasyaneviç" yazılıdır. Sayfa 157'de de aynı not vardır, yukarıda kaşe, onun etrafında ise Arapça yazı vardır.

4 Belarus-Tatar Türklerine ait olduğu bilinen elyazmaların en eskisi XVI. yy. tarihlidir. Çeşitli sebepler dolayısıyla bu esere ulaşılammıştır (Z. Kanapatskaya).

Kitab'ın ieriğinde Şark hikâyeleri, efsaneleri, ahlâki-etik nasihatlar, rüya tabirleri, kahramanlık hikâyeleri ve Kur'an-ı Kerim harfleriyle yazılmış bir fal vardır.

Belarus-Tatar Türklerinin Kitapları'nda Şark efsanelerine benzer efsaneler mevcuttur. Örneğın, “Yedi uyur kardeş”, “Hz. Süleyman'ın yüzüğü”, “Büyük İskender”, Kitab'daki bazı efsanelerin kökeni Müslümanların geçmişine kadar gitmektedir.

Her Kitab'ın ieriğinde ahlâki ve eğitici hikâyeler, anne-babaya, yaşlılara, hastalara, yetimlere, komşulara, âlimlere, evliyalara ve imamlara saygı üzerinde durulmaktadır. Burada XVIII. yy. ait bir Kitab'daki hikâyelerden bazıları şöyledir: “Anneye ve babaya karşı saygı”, “Yetimlere karşı saygı”, “Komşulara karşı saygı”, “Misafirlere karşı saygı”, “Büyüklerle ve âlimlere karşı saygı”, “Yoksul ve Âsaf hakkında hikâye”, “Sarhoşlar hakkında hikâye”, “Darginlik hakkında hikâye” [16, 240]. İnsan hayatında ahlâki değerler konusuna da pek çok sayfada yer ayrılmıştır.

Daha eski yüzyıllara ait pek çok elyazma eserin kaybolması sebebiyle günümüzde sadece XIX. yy. ilk yarısında yazan araştırmacıların bölük pörçük yazıları kalmıştır. Belarus-Tatar Türkleriyle ilgili değişik tarihi rivayetler de bu yüzyıldan kalma Kitab'larda yer almaktadır. Polonyalı âlim T. atski, XIV. yy. ilk yarısında Pers devletini yöneten Ebu Said Bahadır Han'ın sikkelerinden söz etmektedir. T. atski, bu konuda Şunları söylemektedir: “Bu Ebu Said ve Emir Jıvban'ın kızı Bağdat Hatun (T. atski, adları Fransız telaffuzuyla vermiştir) hakkında III. İvan ve II. Avgust zamanında bizim Tatar Türklerinin anlattıkları farklı hikâyeler vardır. Bağdatlı Katun (yaklaşık 1700 y.) muhtemelen bu hikâyelerden oluşmaktadır, hâlbuki bu tarz Őeyler Şark evlatlarına münasip değildir” [17].

Tatar vakainamelerinden bilinin ki, Moğol asıllı (Cengiz soyundan) Ebu Said Bahadır Han'ın hükümdarlığı döneminde Pers devletinin tahtına Jalair kavminden⁵ *Hasan Buzurg Bey* çıkmıştır. Bu bey, Bağdatlı Emir Juban'ın kızı Dilşat Hatunla evliydi. Hanın gözüne girmek için karısını boşayıp onu hanla evlendirmişti. Bu sebeple ödüllendirilmişti ve Anadolu'ya vali olarak atanmıştı. Hasan Buzurg, kendi pozisyonunu o kadar güçlendirmişti ki, Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra (ö. 1335) onun tahtına geçebilmeyi ve devleti yönetebilmeyi başarmıştı [18, 97]. Şüphesiz, T. atski'nin bahsettiği “o romanda” işte bu olaylar anlatılmaktadır.

Bundan başka, Belarus-Tatar Türklerinin Kitaplarında Kıpçak hanları ve onların sarayları, balmumunda basılmış ve Orda'nın vasallarınca saygı nesnesi olan hanın “Basma”sı (yani; ayak izini) vs. anlatan hikâyeler vardır. Belarus-Tatar Türklerinin edebiyatını çok iyi bilen bir kişi T. Narbut, 1840 yılında bu konudan söz etmiştir. T. Narbut, “bu kanıtları ecdatlarının Arap harfleri; ama Slav, yani Litvan-Rus karışık bir Tatar Türkçesiyle yazıp bıraktıkları bir Kitab'da” arayıp bulmuştur [19, 45-48]. Günümüzde Belarus-Tatar Türklerinin edebiyatında bu gibi vakainameler pek belli değildir; ancak Kitapların ieriğinin iyice araştırılması neticesinde böyle metinler ortaya çıkabilir.

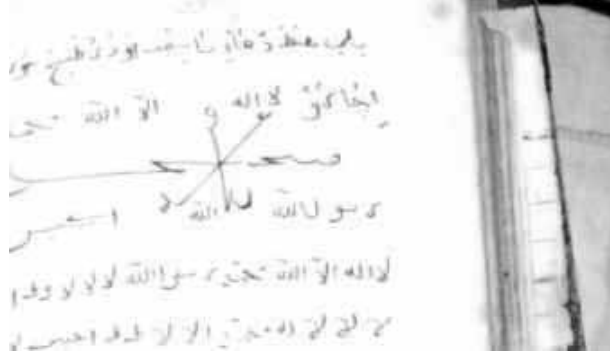
Kitapların çoğunda Müslüman dogmaların, oruç, sadaka, namaz, hac gibi ibadetlerin detaylı anlatımı ve en önemlisi tek bir Allah inancının anlatımı mevcuttur. Bu konulara bakılırsa, Kitaplarda dini konular ele alınmıştır. Ayrıca bu eserlerde folklor

5 Belarus-Tatar Türkleri arasında da bu kabilenin mensupları vardır (Z. K. Kanapatskaya).

metinleri de vardır. Şöyle ki; rüya tabirleri, Kur'an-ı Kerim harfleriyle fal, astrolojik bilgiler, rivayetler, Şark macera hikâyeleri vb. Bu yüzden Kitablar içeriğe göre *dini-folklorik eserler* olarak nitelendirilebilir.

Belarus-Tatar Türklerinin yazılarını inceleyen araştırmacılar için Hamâiller⁶ de büyük bir ilgi odağıdır. Hamâil, Arapça ve Türkçe duaların Belarusça ve Lehçe izahları olan bir dua kitabıdır. Arapçada bu kelime, “yanında taşınan bir şey” anlamına gelir, bu yüzden Müslümanlar Doğu’da muskaya “Hamâil~ Hamâyil” derler [20, 258-259]. Belarus-Tatar Türklerinde büyük boy Hamâillerde, dua ve ibadet dışında takvim, “nusak”⁷ aracılığıyla çeşitli hastalıklardan kurtulmak için reçeteler, kötü günlerin ve rüyaların tabiri bulunur. Slonim şehrinde duaları Arapça; ama yorumları Çağatay Türkçesine ait Hamâiller vardır. Çağatay Türkçesine ait Hamâili, Çağdaş bir Hamâille; yani Rus ya da Leh dillerine çevrilmiş Hamâille karşılaştırırken onların birbirine çok benzediği görülmektedir: Arapça metin aynıdır (sadece yorumlar Çağatay Türkçesiyle değil Rusçadır). Her iki Hamâilde de takvim, rüya tabirleri, hastalık yorumları ve astrolojik tablolar tamamen aynıdır [21, 139, 141].

Hamâillerin içeriği, aynı Kitaplarda olduğu gibi, çok çeşitlidir ve konuların sıralanışı çok kurallı değildir. Bazı Hamâil metinlerini, Kitaplarda bulmak mümkündür. Kitab metinlerine de Hamâillerde rastlamak mümkündür. Belarus-Tatar Türkleri arasında, içeriğinde kısa dualar ve bir sıra mantıklı astrolojik yönlendirme bulunan Hamâiller, halk arasında en sevilen dua kitabıdır. Hamâilin formatı, Kitabinkine göre daha küçüktür ve günlük pratik kullanıma daha uygundur. Hamâillerde reçete ve farklı hastalıklara karşı duaların, kötü günler ve rüya tabirlerinin bulunmasından dolayı Tatar Türkleri Hamâilleri büyük bir istekle yazmışlardır. Hamâillerin nüsha sayısı daha fazladır. İçerik olarak Hamâillerin “molla”⁸ ve “falcı”⁹ çeşitleri vardır.

Hamâil: XIX. yy. ilk yarısı, Minsk (özel koleksiyon)

- 6 Hamâillerin içerisinde ise sık sık tekrarlanan tövbe duaları, sihirli formüller, hastalık adları ve bu hastalıkların tedavi yöntemleri yer almaktadır. Bazı hamâillere *falcı hamâiller* de denilmektedir. Çünkü bunlar, falcılar tarafından ve sahte hekimler tarafından kullanılmış kitaplardır. Ayrıca bu hamâillerde gerekli hesaplamaların yapıldığı astroloji tabloları da yer almaktadır (bu bilgi, <http://efrasyap.org/Icerik/IcerikDetay.aspx?IcerikID=733> sitesinden 21.12.2015 tarihinde 14:39’da alınmıştır) (çevirenlerin notu).
- 7 Kâğıt üzerine yazılan kısa dua (Z. Kanapatskaya).
- 8 İmama ait olup ibadet duaları ve onların yorumlarını içeren (Z. Kanapatskaya).
- 9 Falcılara gereken sihirli formüller ve astronomik tabloları içeren (Z. Kanapatskaya).

Araştırmacılar Hamâilleri büyük bir ilgiyle incelerler. Çünkü içerikleri çok yönlüdür. Hamâillerde ayrıca Müslümanların görüşleri yer almaktadır. Onlarda İslam'ın Slav âdetlerine ve inançlarına uyumluluk sağladığı görülmektedir. Bu zaten İslamiyet'in farklı bölgelere yayılması sonucunda ortaya çıkan bir durumdur.

Tatar Türklerinin dini edebiyat içerisinde tefsirler (*tafsir*; *tapsir* - Arapça "izahat, yorum") merkezi konumdadır. Kur'an-ı Kerim metinleri, tefsirlerden alıntılar biçiminde Tatar yazı kültürünün bütün türlerinde, bilhassa Kitap ve Hamâillerde bulunur.

Tefsirler, içerik olarak Arapça Kur'an-ı Kerim ve satır altı yorumlardan oluşmaktadır. Satır altı yorumların dili aşırı derecede Lehçe etkisinde olan o zamanki Belarusça ya da Belarus unsurları olan Lehçedir. Buna göre, bugün bulunmasa bile eskiden satır altı Belarusçaya çevrilmiş bir Kur'an-ı Kerim'in mevcudluğu kuvvetli bir ihtimaldir. Kitaplarda sık rastlanan tefsirlerden Belarusça alıntılar buna işaret etmektedir.

Tefsirler genelde büyük biçimde olan kitaplardır, metnin hacim ortalaması yaklaşık 1000 sayfa civarındadır. Son zamanlarda araştırılmayı bekleyen birkaç yeni tefsir bulunmuştur [22]. En eskisi *Minsk Tefsiri* de buna dâhildir. Minsk Camisinin imamı *Uryaş ibn İsmail* onu 1868 yılında yeniden yazmıştır.

Tefsir - 1797 (özel koleksiyon) [Filigran: Laucevičius E. № 360 – 1784, 1785 ss.; Klepkav S. A. Kitap I, № 5 – 1787, № 361 – 1786, Kitap 2, № 11 –

↓ 1794; № 89 – 1782 [1786]; № 90 - 1786

↓ [1787]; № 1217 – 1774].

↓ Smilaviçi- Minsk bölgesi.

Ölçüler: 2 (33 x 20) 480 s.

Dil: Arap harfleriyle Arapça, Belarusça ve Lehçe yazılmıştır. El yazısı. Kitap önceden Yakub Meyşutaviç'e aitti, sonradan özel mülkiyete geçmiştir.

Tefsirlerle yakın bağlantıda olan tecvitler de vardı. Tecvitlerde, Kur'an-ı Kerim'i okuma kuralları ve Arapça seslerin doğru telaffuzları yer almaktadır.

Dini edebiyatın bir türü olan *dalavar* (yani; dualar), Müslüman Tatar Türklerinin hep yanlarında bulundurduğu bir dualar derlemesidir. Kelime, Arapça kökenli *dua* ve *+lar* çoğul ekinden oluşmaktadır: *dualar* (~*dualer*). XVIII-XIX. yy. ait Kitaplarda böyle geçmektedir. *Dalavar* kelimesi fonetik olarak değiştirilmiştir: *dualar* (~*dualer*). Bazı yerlerde ise sadece ölümlerin yanına kabre konan sayfalara *dalavar* (~*dualar*; *dualer*) denirmiş. Müslümanların yanında taşıdığı derlemeye ise *gramatka*¹⁰ denirmiş [6, 204].

10 Kelime yerli kökenlidir (Z. Kanapatskaya).

Dini el yazmalarını, genelde molla müezzin veya hoca gibi çok dindar olan ve artık fiziken çalışmayan yaşlılar hazırlardı. Kitapları yeniden yazma işi ibadet sayılırdı ve bu işe büyük bir saygıyla yanaşırlardı. Kur'an-ı Kerim ve Kitapları çok özenli, güzel bir hat yazısıyla yazarlardı, Hamâilleri ise hızlı el yazısıyla yazarlardı. Müstensihler bu işte kalem, kaz tüyü, ev yapımı ankostik¹¹ kullanırlardı. Ankostik siyah ya da kırmızı (~safran) olabilirdi. Kitaplar yüksek kaliteli ve parlak siyah ankostik ile çok kaliteli kâğıt üzerinde yazılırdı. Ankostik hava şartlarına çok dayanıklıydı. Başka kitaplarda (Mesela; Hamâiller) ankostik daha düşük kaliteliydi, bu yüzden zamanla sararırdı. Kitaplarda bab adları, iyice seçilsin diye *kırmızı ankostik* ile yazılırdı [23, 376-378]. Aynı mürekkebi ayetleri yazarken de kullanırlardı. Merhumla birlikte kabre konan dualar (~dalavar) kâğıtları ise safran ile yazılırdı¹² [2, 248].

Elyazmasını yazma süreci çok zahmetli ve maliyetliydi. Hâli vakti yerinde olan Tatar Türkleri hattatlardan yardım alırdı. Ustaca yazılmış elyazma onun sahibinin estetik taleplerini karşılamalıydı. Bu elyazma, diğer değerli eşyalarla birlikte nesilden nesile geçirdi. Kur'an-ı Kerim ve dualar kitabı büyük bir titizlikle saklanır, altın ve gümüş kadar değerliydi. 1529 yılında Knezler Mehmed ve Firs Yuhnoviç, Kral I. Zygmunt'a baş eğerek demişlerdir ki, onların "dedesi" Knez Kıldış Dzmıtroviç Petroviç, kendi mülkünden bir kısmını "saraylar, insanlar ve çeşitli gayrimenkul: gümüş, *kitab*, esirler, atlar, büyükbaş hayvanlar"la birlikte onlara "yazmıştır" [24, 6].

Bazı müstensihler güzel yazılarıyla resim yetenekleriyle tanınıyorlardı. Onlardan sıkça *mugir* (Arapça "mühür") yazması rica edilirdi. Kur'an-ı Kerim'den bir alıntıya bazen güzel bir camii resmi eşlik ederdi. Belarus-Tatar Türkleri, mugirleri çerçeveletip camilerinde veya evlerinde duvarlara asarlardı.

Genelde, müstensih işi bitince, son sayfada kendi soyadını ve Kitab'ın bitiş tarihini yazardı. Mesela; Kruşınıyanı köyündeki (yani; Polonya'da) XVIII. yy. ait bir Kitab'da Arap harfleriyle şöyle yazılmıştır: "Bu Kitab, Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicretinden sonra bin iki yüz altı yılında, cemâziye'l-âhir ayının beşinde Sandıkovşizna'da yazılmıştır. Yusuf Helaşeviç, Litvanya askerlerinin vekiliydi". Aşağıda da aynı içerikte iki not düşülmüştür. Tarih, Hristiyan takvimine göre: 29 Ocak 1792. Biri Leh harfleri ve Lehçe, diğeri Kiril alfabesi ve Belarusça [25, 191]. Bu notlar, Belarus-Tatar Türklerinin dini edebiyatı tarihini araştıranlar için büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü onlardan Kitab ya da Kur'an-ı Kerim'in ne zaman ve kim tarafından yazıldığını öğrenmek mümkündür.

Kitapların yazılma işi, dünyevi eğitimi olmayan kişilerce yapılırdı, bu yüzden kitapların içeriği birkaç yüzyıl devamında değişmeden kalmıştır. Müstensihler Arapça ve Türkçe bilmedikleri için bir kez yapılmış olan bir hatanın tekrar yazılarak hata olarak kalmasına sebep olurdu. Arap harfli elyazmalarını çalışan araştırmacılar, bu tür metinlerin yazarlarının okur-yazar olup olmadıkları meselesinde farklı görüşlere sahiptirler. Bazılarına göre elyazmalar eğitilmiş kişilerce, bazılarına göre de eğitim görmemiş kişiler tarafından yazılmıştır. Bu sorunun çözülmesine bağlı olarak elyazma metinlerdeki hatalar sorunu da kolaylıkla çözülebilecektir [8, 19].

11 Boyayan bir maddenin erimiş balmumuyla karıştırılarak resim yapımında kullanılması tekniğidir (çevirenlerin notu).

12 Lyahaviçi yerleşim yerinde yaygındır (Z. Kanapatskaya).

Belarus Devlet kütüphanelerinde ve Grodzenskiy Din Tarihi Müzesi'nde XVII. yy. sonu XX. yy. ilk yarısına ait 39 elyazma¹³ tespit edilmiştir. Belarus-Tatar Türklerinin yazılı kitabı abideleri bakımından Belarus koleksiyonları tüm dünya devlet Kitab koleksiyonları arasında önemli bir yer tutmaktadır. Şöyle ki, Litvanya devlet koleksiyonlarında XVIII. yy. ilk yarısı - XX. yy. ilk yarısına ait 40 elyazma, Rusya'da XVII. yy. ortası - XIX. yy. ilk yarısına ait 8 elyazma, Ukrayna'da XIX. yy. başına ait 1 elyazma, Polonya'da XIX. yy. başı - XX. yy. ilk yarısına ait 10 elyazma, İngiltere'de XVIII. yy. ilk yarısı - XIX. yy. ilk yarısına ait 3 el yazma, Almanya'da XVII. yy. ilk yarısına ait 1 elyazma bulunmaktadır [26, 74; 27].

Belarus-Tatar Türklerinin elyazmalarını genel olarak yabancı bilim adamları incelemektedirler, bunların içerisinde Belaruslu eğitimci A. Nadson, Polonyalı araştırmacılar A. Drozd, Ç. Lapiç, İsveçreli dilbilimci P. Suter, Litvanyalı araştırmacı G. Mişkinene ve diğerkleri. 2000 yılında Varşova'da, 2005 yılında Vilnius'ta elyazma Kitapların katalogları yayınlanmıştır [28, 29].

Belarus-Tatar Türklerinin tarihi ve kültürünü 1990'lü yıllarda Rus tarihçi S. Dumin, Belaruslu bilim adamlarından İ. Kanapatskiy ve A. Smolik araştırmışlardır. İ. Kanapatskiy'in katkılarıyla 1997 yılında Belarus Devlet Kültür ve Sanat Üniversitesi Müzesi'nde, 2001 ve 2003 yıllarında Belarus Bilimler Akademisinin Merkezi Kütüphanesi'nde Belarus-Tatar Türklerinin elyazma sergileri düzenlenmiştir. Yine İ. Kanapatskiy sayesinde elyazma Kitapların katalogları yayınlanmıştır. Belarus-Tatar Türklerine ait elyazma mirasını öğrenme sorunları İ. Kanapatskiy'in teşebbüsüyle düzenlenen bilimsel sempozyumlarda masaya yatırılmıştır. 2003 yılında düzenlenen IX. Uluslararası "Belarus Tarihinde Türk Halkları" adlı bilimsel sempozyumda "Türk Halklarının Kitapları" adlı ayrı bir bölüm hazırlanmıştır [30; 31; 32, 71-76].

Maalesef, bugüne kadar Belarus-Tatar Türklerinin özgün edebiyatı sadece çok az bir uzman çevresince bilinmektedir. 1997 ve 2003 yıllarında Belarus'ta Belarus-Tatar Türklerine ait elyazmaların iki katalogu yayınlanmıştır. [28, 29]. 1997 yılında yayınlanmış olan katalog Belarus-Tatar Türklerinin XVIII.-XX. yy. başına ait özel Kitab koleksiyonlarından alınmış 11 elyazmayı içermektedir. 2003 yılında yayınlanmış olan bu katalog, Belarus Bilimler Akademisinin Merkezi Kütüphanesi'ndeki Kitab koleksiyonunda bulunan 14 elyazmayı içermektedir. Ancak Belarus-Tatar Türklerine ait elyazmaların kataloglaştırma işi henüz sona ermemiştir. 2003 yılında yayınlanmış olan "XI-XVIII. yy. ilk yarısı Eski Belarus Edebiyatı Antolojisi"nde Arap harfli Belarus metinlerine yer verilmemiştir. Belarus'ta hiçbir Arap harfli Kitab yayınlanmamıştır. Kopya oluşturma ve değerli doküman abidelerinin elektronik ortama aktarım sorunları ise hâlâ çözülememiştir.

Belarus Bilimler Akademisinin Merkezi Kütüphanesi'nde yerel devlet koleksiyonlarındaki Belarus-Tatar Türklerine ait elyazmalarının inceleme ve tanımlama gibi araştırma çalışmaları devam etmektedir. Kütüphanenin Nadir Kitap ve Elyazmalar Bölümü çalışanları, M. Tarelka ve A. Tsitovets'tir. Bu araştırmacılar, Belarus Milli Kütüphanesi ve Grodzenskiy Devlet Din Tarihi Müzesi'nde bulunan materyalleri incelemiştir. Belarus-Tatar Türklerinin elyazmaları özel koleksiyonlarda

13 Elyazma parçaları dâhil (Z. Kanapatskaya).

saklanmaktadır; ancak bunların büyük bir kısmının hiçbir kaydı alınmamış ve bu eserler ilim camiasına hiç tanıtılmamıştır.

Bilimsel literatürde, hem Slavistler hem de Oryantalistler (A. Zajaczkowski, E. Karskiy, I. Krachkovskii, A. Samoyloviç, V. Volski) Belarus-Tatar Türklerinin yazılı eserlerinin büyük bir değer taşıdığına dair ilim camiasının dikkatlerini çekmeyi başarmışlardır. Ayrıca bu eserlerin Eski Belarusçanın değerli abideleri olduğunu da unutmamak gerekir [33, 40-42].

Eski Belarus eserlerinin grafisinde geleneksel Kiril alfabesi esaslı olduğu için sadece eski Rus yazısına ait işaretleri saklamaktaydı. Belarusçaya ait XVI. yy. halk dilinde yaygın olan spesifik telaffuzları (a'lı, dze'li, tse'li konuşma) yansıtmamaktaydı. Geleneksel imlânın sildiği canlı konuşma dilinin özelliklerini, XVI-XVIII. yy. ait Arap harfli eserler yansıtmaktaydı. Böylece, E. Karsiy'in fikrinde Arap harfli elyazmalar, "XVI-XVII. yy. Belarusça hakkında çok değerli araştırma malzemesi vermektedir. Bütün bilinen Arap harfli Belarus metinler okunup incelenirse, geleneksel imlâyla yazılmış Belarus eserlerinde tespit edilemeyen dil özelliklerini bulma ihtimali yüksektir" [34, 252]. Bu söylenenden ikinci bir sonuç daha ortaya çıkmaktadır: sadece dile çok iyi derecede hâkim olan ve konuşma dili yerel telaffuza iyice uyum sağlayan Belarusçanın özelliklerini bu kadar mükemmel yansıtabilir.

Böylece, Belarusçada Arap harfleriyle yazılan metinler, diğer abidelere göre Belarusçanın *ses bilgisi* özelliklerini daha iyi yansıtmaktadır. Araştırmacılar tarafından Kitabların öğrenilmesi ve araştırılması Belarusçanın tarihindeki "beyaz lekeleri"; yani eksiklikleri tamamlayacaktır. Çünkü XVII. yy. başlatılan Polonyalılaştırma Belarusçayı kullanımdan çıkarmıştır. Arap harflerle korunan orijinal metinler (dini ve laik metinler) uzun zaman Belarus varyantında yazılmıştı. Elyazma metinlerinin dili, Lehçenin yerel konuşma varyantıydı ve çok Belaruslaştırılmıştı. Bu yüzden Arap harfli elyazmalar, Belarus-Leh dilsel ilişkilerinin ve Büyük Litvanya Devleti'nde Lehçenin kullanılma tarihinin öğrenilmesi açısından çok önemli birer kaynaktır [35; 36; 37; 38; 39; 41]¹⁴.

Kaynakça

- ANTONOVİÇ A. K. (1968). *Belorusskiye teksti, pisannıye arabskim pismom i ih grafiko-orfografiçeskaya sistema (Arap Harfleriyle Yazılmış Belarus Metinler ve Onların Grafik-İmla Sistemi)*, Vilnius,
- BORAWSKI P. DUBİNSKI A. (1986). *Tatarzy polscy: dzieje, obrzedy, legendy, tradycje*, Warszawa,
- CZACKI T. *O litewskich i polskich prawach*, Warszawa, 1801 - T. II. Dodatek "Wyklad tablicy monet kuficznych", przyp. Z.
- CZYZEWSKI P (1899). *Alfurkan tatarski 1616 (1617)* (o6. Encyklopedja Polska, Warszawa, - T. IV.
- DROZD A. (1994). *Swieteczna modlitwa za sultanow (Sultanların Mevlit Duası)*, // Rocznik Tatarow polskich, Gdansk, T. II.
- DROZD A. (2000). *Dziekan M., Majda T. Pismiennictwo i muhiry Tatarow polskolitewskich (Litvanya ve Polonya Tatarlarının Yazıları ve Mühürleri)*, Warszawa, T. 3.

14 Yazar, Belarus-Tatar Türklerine ait elyazmalarının tanıtma çalışmasında Londradaki Fransisk Skorin Belarus Kütüphanesi Müdürü Aleksandr Nadson'a, Londra Üniversitesi Asya ve Afrika Ülkeleri Okulundaki Arap Dili Profesörü Heri Soruolu Noris'a teşekkürlerini bildirmektedir.

- DUBİNSKİY A. (1987). *Slavânskiye elementi v türskikh yazıkah na territorii Polşi, Litvi i Ukraini (Polonya, Litvanya ve Ukraynadaki Türk Lehçe ve Şivelerinde Slavca Unsurlar)*, Problemy jezykow Azji i Afryki, Warszawa.
- DUMİN S. (1993). *Kanapatski I. Belaruskî tatarı, Minulaye i suçasnasts (Belarus Tatarları. Geçmiş ve Bugün)*, Minsk.
- GARETSKİ M. (1920). *Gistoriya belaruskay litaraturı (Belarus Edebiyatı Tarihi)*, Vilnya.
- GWAGNİN A. (1584). *Rerum Polonicarum tomi tres*, Francofurti, T. II.
- KANAPATSKİ I. B. (2000). *Smolik A. I. Gistoriya i kultura belaruskikh tatar (Belarus Tatarlarının Tarihi ve Kültürü)*, Minsk.
- KANAPATSKAYA Z. I. (2001). *Da pitannya pahocannya i vivuçennya belaruskikh tekstau, napisanih arabskim pismom (Arap Harfli Belarus Metinlerinin Kökeni ve Öğrenimine Dair)*, Etniçniya supolnastsı u Belarusi: gistoriya i suçasnasts: Materyalı navukovay kanferentsii, Minsk, C. 72-76.
- KANAPATSKAYA Z. İ. (2002). *Materialı po istorii tatar-musulman v fondah Natsionalnogo arhiva Respubliki Belarus (konets XVIII-naçalo XX veka) (Belarus Cumhuriyeti Milli Arşivinde Müslüman Tatarlara Dair Bilgiler (XVII. yy. sonu XX. yy. başı))*, Gistoriya Belarusi: novaye u dasledavanni i vikladanni: Materyalı Respublikanskay navukova-praktičnay kanferentsii. (Belarus Tarihi Sempozyumu Bildirileri), Minsk: BDPU, s. 232-235.
- KANAPATSKAYA Z. İ. (2003). *Kultura litovskih tatar XIV-XVII. İstoriografiya voprosa (XIV-XVII. yy. Litvanya Tatarlarının Kültürü, Meselenin Tarihçiliği), Suçasniya prablemu gıstariyagrafiı gıstoriı: Materyalı Respublikanskay navukova-praktičnay kanferentsii (Tarihçiliğin Güncel Sorunları Sempozyumu Bildirileri)*, Minsk BDPU, s. 115-120.
- KANAPATSKAYA Z. I. (2004). *Tatarı-musulmane Vyalikaga knyastva Litouskaga u XVI-XVII st, (XVI-XVII. yy. Litvanya Büyük Düklüğü'nde Müslüman Tatarlar)*, Aktualniya pitanni suçasnay navuki: Zb. navuk. prats: U 2 ç. Minsk, BDPU, Ç. 1, s. 231.
- KANAPATSKAYA Z. I. "Risale-i-Tatar-i-Lech"- kaştounaya krınıtsa pa gistorii litouskikh tatarau XVI. st, (XVI. yy. Litvanya Tatarları Tarihine Dair Değerli Bir Kaynak "Risale-i-Tatar-i-Lech"), Belaruskı gıstariçni çasopis, 2004, № 7, s. 33-40.
- KANAPATSKAYA Z. I. (2005). *Gerbaviya znaki tatar u VKL (Litvanya Büyük Düklüğü'nde Tatarların Armaları)*, Vestsi Belaruskaga dzârjaunaga pedagagiçnaga universiteta, №1.
- KARSKİY YE. F. (1962). *Külturıne zavoyevaniya russkogo yazıka v starinu na zapadnoy okraıne yego oblasti Trudi po belarusskomu i drugim slavânskım yazıkam (Rusçanın Kültürel Fetihleri. Belarus ve Diğer Diller Hakkında Çalışmalar)*, Moskova.
- KOSMAN M. (1979). *Protestantyzm i kontrreformacja. Z dziejow tolerancji w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*, Wrocław.
- KRYCZYNSKİ S. (1936). *Ze starych modlitewnikow (Eski Dua Kitapları)* Przegląd Islamski, Warszawa, Nr. 4-5.
- KRYCZYNSKİ S. (1938). *Tatarzy litewscy. Proba monografii historyczno-etnograficznej (Litvanya Tatarları. Tarihi-Etnografik Monografya Denemesi)*, Rocznik Tatarski, T. III. Warszawa.
- KUŞNER V. (2005). *Lüti A. Mir našamu domu. Pamâtsi İbragima Barısaviça Kanapatskaga (Evinize Huzur: İbragim Kanapatskiy Hatırası)*, Belaruskı gıstariçni çasopis, №10.
- MEREDİTH-OWENS G. M. (1970). *Nadson A. The Byelorussian Tartars and their Writings*, The Journal of Byelorussian Studies, London.
- MİŞKİNENE G. (2001). *Drevneyşıye rukopisi litovskih tatar (Grafika. Transliteratsiya. Pervod. Struktura i soderjaniye tekstov) (Litvanya Tatarlarının Eski Elyazmaları. Grafik. Çeviriyazı. Tercüme. Metinlerin Yapısı ve İçeriği)*, Vilnius.
- MİŞKİNENE G. (2005). *Katalog arabskoalfavitnih rukopisey (Arap Harfli El Yazmaları Katalogu)*, G. Mişkinene, S. Namaviçüte, YE. Pokrovskaya, Vilnius.

- MUCHLİNSKI A. (1858). *Zdanie sprawy o tatarach litewskich przez jednego z tych tatarow zlozone sultanowi Sulejmanowi w 1558 r.*, Teka Wilenska, Wilno, nr. 4-6.
- NARBUTT T. (1840). *Dzieje starożytne narodu litewskiego (Litvanya Halkının Antik Tarihi)*, Wilno, T. VIII. Dodatek IX.
- NESTSÂROVIÇ V. I. (2003). *Starajitniya rukapısı belaruskih tatar (Grafika. Translitaratsiya. Agulnaya haraktaristika movi. Frazealogiâ) (Belarus Tatarlarının Eski Elyazmaları. Grafik. Çeviri yazı. Başlıca Dil Özellikleri. Frazeoloji.)*, Vitsebsk: Vıd-va “VDU imâ P. M. Maşerava.
- NOSOWSKI J. (1974). *Polska literatura polemiczno-antyislamiścyczna XVI, XVII i XVIII w. (Polonyanın Polemik-İslam Karşısı Edebiyatı XVI. XVII. ve XVIII. yy.)*, Warszawa.
- SZYNKIEWIÇ J. (1935). *Literatura religijna Tatarow litewskich (Litvanya Tatarlarının Dini Edebiyatı)*, Rocznik Tatarski, T. II. Warszawa.
- Rukapisniya i drukavaniya knigi belaruskih tatar: *Katalog vıstavi (1997)*, (*Belarus Tatarlarının Elyazma ve Basılmış Kitapları: Sergi Kataloğu*), Derleyenler: Dounar L., Samaylük T., Dzem’yanoviç T. Minsk.
- Rukapısı belaruskih tataray kantsa XVII. paçatku XX stagoddzâ z kalektsii Tsentralnay navukovoy bibliâteki Natsıyanalnay akademii navuk Belarusi (2003), (*Belarus Bilimler Akademisi Merkez Kütüphanesi Koleksiyonundaki XVII. yy. Sonu XX. yy. Başına Ait Belarus Tatarlarının Elyazmaları*), Derleyenler: I. A. Gançarova, A. I. Tsitavets, M. U. Tarelka., Minsk.
- SYROKOMLA W. (1860). *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna*, Wilno, T. II.
- SZYNKEWICZ J. (1932). O kitabe (*Kitab Hakkında*), Rocznik Tatarski, Wilno, T. I.
- Traktat o tatarskih gosudarstvah İbrahim ben Ali iz Kaffi, (1934), (*Kefeli İbrahim ben Ali'nin Tatar Devletleri Hakkındaki Risalesi*). (çeviren A. Zigni), Wschod, № 2-4.
- Türkskiye narodı v istorii Belarusi: materialı IX Mejdunarodnay nauçno-praktičeskoj konferentsii, (2005), (*Belarus Tarihinde Türk Halkları: IX. Uluslararası Bilimsel Konferansı Bildirileri*), Minsk 3-5 sentâbrâ 2003 g.: v 2 ç., Minsk, 2.
- WASILEWSKI T. (1974). *Tolerancja religijna w Wielkim Ksiestwie Litewskim w XVI. XVII w. Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, Warszawa, №. 19.
- WORONOWIÇ A. (1932). *Lowczyce (rekopis)*, Warszawa.
- WORONOWIÇ A. (1935). *Kitab tatarow litewskich i jego zawartosc (Litvanya Tatarlarının Kitabı ve Onun İçeriği)*, Rocznik Tatarski, Zamosc.